

VÖRÖS IMRE

Szónyi Benjámintermészeti világgépe¹

A XVIII. század második felének legnépszerűbb református énekszerzője Szónyi Benjámintermészeti világgépe című, először 1762-ben kibocsátott, majd többször bővített gyűjteménye (a költő 1794-ben bekövetkezett haláláig) tíz kiadást ért meg. Műveinek vizsgálata már csak azért is tanulságos lehet, mivel a bennük kifejeződő vallásos áhítat egy olyan természeti világgép elemeivel mélyült és gazdagodott, amelynek a korabeli európai költészet történetében másutt is jelentős szerepe volt.

Szónyi verseinek egyik legfontosabb célja az, hogy olvasóit a természet nagyszerűségének bemutatása révén vezessék el a világ Teremtőjéhez. Ez a gondolat önmagában még nem új, hiszen már a *Zsoltárok könyve* is arról beszél, hogy „az eget hirdetik Isten dicsőségét” (19,2), az Újszövetségben pedig a *Rómaiakhoz írt levél* szövegezi le a leghatározottabban: „[...] ami nem látható belőle: örök hatalma és istensége, az a világ teremtésétől fogva alkotásainak értelmes vizsgálata révén meglátható.” (1,20) A természet csodálatos voltából Istenre való következtetésnek ez a Bibliában gyökerező eszméje a XVII. század tudományos - elsősorban fizikai - eredményeinek nyomán azonban új történeti összefüggésben jelentkezett. Az anyagvilágnak egyre több, egzakt módon kifejezhető törvényszerűségét sikerült feltárni, ennek nyomán pedig az apologetika is új lehetőséget látott abban, hogy a törvényszerűségek részletes bemutatásával egy, a világegyetemet értelmesen elrendező Isten létére következtessen. A newtoni fizikának ebből a szempontból különösen két nagy felfedezése volt rendkívül fontos: az egyik a gravitáció, amely a továbbiakban általános érvényű alaptörvényül szolgált a kozmosz működésének megértéséhez, a másik pedig az az optikai tétel, amely szerint a színek kimeríthetetlen változatosságának mélyén ugyancsak egy, épp a maga egyszerűségében csodálatos tény rejlik: az, hogy néhány alapszín segítségével az összes többi, akár több tízezernyi

¹ Az előadás Szónyi Benjámintermészeti világgépe című tanulmányoknak (Irodalomtörténeti Közlemények, 1981. 621-630.), valamint Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban című könyvem (Akadémiai Kiadó, 1991.) 1. fejezetének a szövegén alapul.

árnyalatban is, előállítható. Amit tehát hajlamosak lennénk valamiféle összevisszaságnak tekinteni, az valójában szigorúan meghatározható rendező elveknek engedelmeskedik. Ez a felismerés érvként szolgálhatott az olyan, Démokritosz, Epikurosz, Lucretius (vagy a XVII. században Gassendi) által képviselt materialista felfogással szemben, amely a világegyetem keletkezését öröktől fogva létező atomok véletlenszerű kombinációjával magyarázta.

Ami Newtont illeti, ő azon az óvatos véleményen volt, hogy a fizika csupán egyre közelebb viheti az embert a világ természetfölötti okához, de ennek az oknak azonnali megismerését nem várhatjuk tőle.² Mégis épp az ő követői és népszerűsítői közül kerültek ki azok, akik a leglelkesebb művelői lettek a természettudomány felfedezéseket közvetlen hitvédelemre fölhasználó, ún. fiziko-teológiai szakirodalomnak. Mindenekelőtt az angol William Derham nevét kell megemlítenünk: az egész irányzat az ő *Fiziko-teológia* című munkája nyomán kapta elnevezését. Derham könyve a szerzőnek azt az előadás-sorozatát foglalja kötetbe, amelyet a Robert Boyle által létrehozott hitvédelmi alapítvány évenkénti konferenciáinak keretében 1711 és 1712 folyamán tartott. Szőnyi Benjámin Derham *Fiziko-teológiáját* az 1730-as hamburgi német fordításból, valamint egy latin nyelvű kiadásból ismerte: a műveihez fűzött jegyzetekben többször hivatkozik rá. Ugyancsak jegyzetei tanúskodnak arról, hogy érdeklődéssel forgatta Derhamnek a csillagászsattal foglalkozó *Asztro-teológiáját* is.

Hosszan sorolhatnánk azokat a szerzőket, akik hasonló céllal igyekeztek a nagyközönség számára megismertetni a természettudomány legújabb felfedezéseit, mint az angol John Ray, John Woodward, Thomas Burnet, William Whiston, a német Friedrich Christian Lesser, Johann Albert Fabricius vagy a holland Bemard Nieuwentyt. Irodalomtörténeti szempontból fontos megemlítenünk, hogy a Teremtőnek a fiziko-teológiai szemléletből fakadó magasztalása a XVIII. század első felében az európai költészetnek is egyik legkedveltebb témája lett. Jellegző példaként James Thomsonnak az évszakokról írt - később Haydn témájául szolgáló - híres költeményét említhetjük. Thomson a tavaszi

² Léon Bloch: La philosophie de Newton. Paris, 1908. 495.

napfényt szivárványossá megtörő felhőket Newton prizmájához hasonlítja, a napkelte kapcsán megénekli a Naprendszer összetartó, titokzatos tömegvonzást, dicsőíti a mindezt megalkotó Isten hatalmát, s az *Évszakok* végső kicsengése is egy, a teremtő Istenhez szóló himnusz. Német nyelvterületen a maguk korában igen népszerű Barthold Heinrich Brockes-nek és Albrecht von Hallernek a versei tükröznek hasonló szemléletet, Franciaországban pedig a század második felében kialakuló „poésie descriptive” (leíró költészet) elnevezésű irányzat képviselői, Saint-Lambert, Roucher és Jacques Delille igyekeznek programszerűen integrálni műveikbe a newtoni fizika elemeit, igaz, többé-kevésbé már világiasabb módon, a természet alkotója helyett egyre inkább magának a természetnek a nagyságán érezve vallásos - néha szinte panteisztikus - áhítatot. Érdekességként utaljunk még Francesco Algarottinak, Voltaire lelkes hívének és barátjának a newtoni optikáról szóló, 1737-ben írt dialógusaira is (*Dialoghi sopra l' ottica newtoniana*), amelyekben egy észak-itáliai kastély előkelő vendégei, hölgyek és urak vegyesen, többek között arról folytatnak művelt csevegést, mennyivel gazdagabbá a színhatásokkal dolgozó újabb költészetet, például Alexander Pope verseit, az optika eredményeinek ismerete.

A továbbiakban arra próbálunk választ keresni: milyen mértékben tette magáévá Szőnyi Benjámín a fiziko-teológia törekvését egy korszerűbb apologetika megteremtésére? Másképpen fogalmazva: mennyit sikerült Derham és a többi, általa olvasott szerző révén megértenie korának természettudományából, s egyáltalán: hogyan értékelhető az a természeti világkép, amelyet verseivel oly széles körben tudott elterjeszteni?

Szőnyinek már diákkorában, a debreceni kollégium gazdag, sokoldalú műveltségisménye nyomán kialakult a természet iránt való fokozott érdeklődése. A fiziko-teológia alapelveit mind ekkor, mind az 1743-1745-ig tartó németországi és hollandiai tanulmányúján alkalma volt megismerni. A *Szentek hegedűjének* 1762-es első kiadásában azonban még csak egyetlen egy versből derül ki nyilvánosan ez a hatás: a XXXIX. számából, amely Szenczi Molnár Albert nyolcadik zsoltárának dallamára (de kilenc helyett negyvennyolc strófában) *Az Istennek a' természetben lévő munkáiról* szól. Gondolatmenetében még ez sem követi a fiziko-teológiai művek módszerét, amelyek egy-egy tudo-

mányszak problematikájának rendjében haladva tárgyalják témájukat, s a bibliai idézeteket mintegy az elmondottak megerősítéséül használják fel. Szerzőnknel épp fordítva történik: ő a zsoltnárnak, pontosabban a keretül szolgáló nyolcadiknak és a középütt felhasznált százegyediknek a felépítése szerint halad (a százegyedikét részben megváltoztatva), s ezt bővíti ki olyan gondolatokkal, amelyeket Derham *Fiziko-teológiájából* vesz át, például amikor arról beszél, hogy az egyes emberek között az arban, a hangban és a kézírásban megmutatkozó különbségek Isten bölcs előrelátásáról tanúskodnak, hiszen nélkük elképzelhetetlen volna az emberi társadalom: a gonosztevéket senki sem ismerne föl, s még egy végrendelet hitelességét sem lehetne eldönteni.³ Témánkat e költeménynek főleg a második és harmadik strófája érinti, ahol a szerző a nyolcadik zsoltnáron alapuló szöveget azzal a gondolattal egészíti ki, amely szerint az égitesteknek

„[...] olly állandó minden törvénye:
Hogy járások soha el-nem bomlott,
Tsak egy-is közzülök el-nem romlott.

Nem kellett nékik semmi szaporítás,
Avulás sem volt, nem kellett ujjítás:
A' miben a' Fő Mester meg-hagyta,
Sok ezer nap el-nem fogyathatta.

Az idézett sorok persze a *Genézis* szó szerinti értelmezésével is összhangban állnak, föl kell azonban hívnunk a figyelmet arra, hogy az univerzumnak a teremtés óta változatlan rendjét, az égitesteknek létük első pillanatától fogva állandó mozgástörvényeit a newtoni fizika hangsúlyozta ilyen erősen, kétségbe vonva ezzel az égitestek kialakulására vonatkozó descartes-i örvényelméletet. Newton felfogását Derham *Asztro-teológia* című munkája is népszerűsítette, amelyre Szőnyi Benjámin a későbbiek során többször hivatkozik.⁴ Mindamellert úgy tünik, hogy Szőnyi költészetének első szakaszában a fiziko-teológiai művelt-

³ Derham *Fiziko-teológiájának* egyik fejezete a Szőnyi által is ismert 1730-as hamburgi német kiadásban (821. lap) ezt a címet viseli „Von der Unähnlichkeit, die an den Gesichter, an der Stimme, und der Handschrift bei den Menschen anzutreffen.”

⁴ Pl. *Gyermekek fizikája* 102.

ség többnyire inkább csak színezi a bibliai szövegekhez szorosabban kötődő természetábrázolást.

Szerzőnk versépitő technikájában az 1770-es évek elején következik be változás, amikor (valószínűleg német változat alapján) magyarrá dolgozza át, majd 1774-ben megjelenteti a janzenista Charles Rollin *De la manière d' enseigner et d' étudier les belles lettres* című nagyszabású pedagógiai művének egyik fejezetét, a *Gyermekek fisikáját*.⁵ A „fizika” szó itt - etimológiájának megfelelően - „a természet vizsgálatáét” jelenti, amelynek a gyermekeket el kell vezetnie a teremtő Isten nagyságának fölismeréséhez. Szőnyi, aki korábban főképp csak olvasója volt a fiziko-teológiai irodalomnak, a fordítói munka során mintegy „belülről” kezdi látni azt, nem csupán átültet, hanem együtt elmélkedik a szöveg szerzőjével, annak gondolatait más auktorokból vett idézetekkel is kiegészíti,⁶ sőt, az így magáéval hasonított mű egyúttal új versek írására ihleti, amelyeket a *Gyermekek fisikájával* egy kötetben közöl, majd a *Szentek hegedűjének* további kiadásaiba is fölveszi őket. Ezek már nem egyszerűen fiziko-teológiai utalásokkal kibővített zsoltáraparafrazisok, hanem a szó szoros értelmében vett fiziko-teológiai költemények. Tematikájuk egyébként nem fedi a Rollin-fordításét (amely a növény- és az állatvilág jelenségeit tárgyalja), inkább kiegészíti azt. Szőnyinek a kötetben szereplő versei *Az égről*, *A ’ Kerek Földről*, *A ’ négy Éltető Állatról* (= a négy őselemről), *A ’ Szívárványról*, *Az emberi testben meg-tetsző Isteni böltsességről*, valamint *Az emberi testnek állása módjáról [...]*, *a ’ test’ és léleknek egymással tartó természeti köteleiről* szólnak.

Milyen természetfelfogást képviselnek és terjesztenek a szóban forgó versek?

A fentiekben már utaltunk arra, hogy Szőnyi ugyanolyan nyomatékosan hangsúlyozza az égitestek mozgásának a teremtés óta változatlan törvényeit, mint a Derham által népszerűsített newtoni fizika. *Az Égről*

⁵ A szakirodalom következetesen megemlíti a *Gyermekek fisikájának* egy állítólag 1766-ból való első kiadását. Ennek eddig egyetlen könyvtárunkban sem sikerült a nyomára bukkannom. Szőnyi előszava egyébként 1774 pünkösd havában s nem utal arra, hogy a művet már korábban is kibocsátotta volna.

⁶ Az 51-52. lapon például csaknem egy teljes oldalt idéz Pliniustól, a következő lapokon pedig Derhamtól, Galenustól és Hübner *Lexiconjából* vesz át adatokat.

szóló költemény közelebbi vizsgálata azonban arról győz meg bennünket, hogy azért még nincs szó Newton kozmológiai tanításának következetes átvételéről. Az angol fizikus nyomán például Derham *Asztroteológiája* az állócsillagokat egy-egy lehetséges bolygórendszer közép-pontjának tekinti: a világegyetemben tehát sok ezer Nap létezik, ami Isten még nagyobb dicsőségét bizonyítja.⁷ Szőnyinél viszont

„A’ Nap tüze minden tűznél
Ezerképen fényeseb’,
Minden tsillagok fényénél
Tündöklőbb és éleseb’ ”(89.)

- vagyis fönmarad a közöttük lévő hagyományos különbség, s egyúttal elsikkad a fiziko-teológiai érvelés egyik lehetősége. Szőnyi a Napról még azt is kijelenti, hogy „Az Hóld körülötte jár” (89.), amit ugyancsak nem tanulhatott Derham könyvéből. (Jegyezzük meg, hogy egy később, 1790-ben publikált verse szerint az üstökösök is a Naptól kapják fényüket.)⁸ Newton fizikájával azonban a csillagok mozgására vonatkozó állítása van leginkább ellentétben:

„Tsudára méltó ereje
A’ Felséges Istennek:
Hogy minden tsillagnak helye
Az, mely adatott ennek,
A’ mikor teremtettek;
'S a’ melly rendben tétettek
Meg-tartják tökéletesen;
Noha forognak sebessen.” (94.)

Ez tipikusan ptolemaioszi elképzelés, amely valóságosnak veszi a csillagok látszólagos körforgását az égbolton, s mivel az minden nap újra végbemegy, szükségszerűen iszonyatos nagy sebességet tulajdonít neki. A bolygók megváltoztathatatlan mozgástörvényeinek newtoni tételét Szőnyi a csillagok állítólagos keringésére is kiterjeszti, versében tehát érdekes módon két, egymást kizáró kozmológiai felfogás keveredik.

Az eddigiekhez képest jóval több korszerű elemet tartalmaz a

⁷ William Derham: *Astro-Theology*. London, 1715², XLIV-XLV.

⁸ Ld. a *Mint kell élni Pokol 's kárhozatot kerülő, és Mennyországra vágyó embernek* című költemény 20. strófájában.

Föld fizikájáról megrajzolt képe, mindenekelőtt *A ' Kerek Földről* című költeményében. A legfontosabb természettudományos tétel, amelyet fenntartás nélkül elfogad, és minden lehetséges tekintélyre hivatkozva igazolni igyekszik, a gravitáció:

„Sőt olly merő ez magához szíttása,
Hogy noha igen sebes a' forgása:
Leg-kissebb része tőle nem óldik ;
Sőt még jobban hozzája vonódik.” (99-100.)

Lábjegyzetben nemcsak Derham *Fiziko-teológiája* első könyvének a tömegvonzásról szóló 5. fejezetéből idéz egy részletet (amely szerint a centrifugális erő szétszórná a Földet, ha Isten nem hozta volna létre a tömegvonzást), hanem átveszi Derhamnek Cicerótól származó idézeteit is. Ezek egyikében az olvasható, hogy a természet, amely mindent értelmesen, ésszerűen rendez el a világban, a szélső dolgokat a középpont felé ragadja és irányítja.⁹ Derham, a más jegyzetekben említett Newton és Grotius, valamint az antik Cicero mellett azonban a magyar szerző szükségesnek érzi, hogy a gravitáció tanát a Biblia tekintélyével is alátámassza. Ezt azzal éri el, hogy a Föld „leg-középső kis pontjára”-nak fogalmát - ami itt a súlypontot jelenti - azonosítja a Föld „oszlopára (mökőneha; Zsolt. 104,5), illetve „fundamentomára”-ra (mószdéz árec, Péld. 8,29) vonatkozó bibliai kifejezésekkel (amelyekre lapszéli jegyzeteiben utal):

„A' Földnek oszlopa van önmagában,
Tudni-illik leg-középső kis pontjában,
Ezt egy formán nyomván minden részről:
Sem egy sem másfelé nem hajol 's dül.

Ez a' föld Istentől lett fontolása
'S az ő oszlopin való fundálása [...]” (102.)

A *fontolás* itt azt jelenti, hogy bolygónk különböző részei (például a kontinensek, a tengerek vagy a nagy hegyek) egyensúlyban vannak egymással: ahogy Ézsaiás írja, mérlegen (tehát mintegy „fontra”) kimérte őket Isten. (Ézs. 40,12.).

⁹ Cicero: *Az Istennek természete* (Havas László ford.) Bp., 1985. 106.

Szőnyinek a Föld formájáról alkotott elképzelése ugyanakkor némileg pontatlan: szerinte azt „Méltán hasonlíthatni tojáshoz.” (109.) Az igaz, hogy bolygónk nem teljesen gömb alakú, de - mint azt egyébként a szerző által ugyanazon a lapon latinul idézett Derham-szöveg is megállapítja – a Földnek nem a sarkok közötti, hanem az Egyenlítő síkjában fölvetett átmérője hosszabb. Ezt a már Huygens által kimutatott tényt, mint ismeretes, két francia tudományos expedíció, az 1735-ös perui és az 1736-os lappföldi, időközben csillagászati mérésekkel is igazolta. A versét csaknem négy évtizeddel később író Szőnyi előtt azonban a Föld alakjára vonatkozó ismeretek, úgy látszik, még nem eléggé tudatosak ahhoz, hogy költői képét fizikai szempontból is helytállóan formálhassa meg.

Helytálló viszont az, ahogyan a természetben megfigyelhető körforgást érzékelteti (135-136.), valamint egy másik helyen az a gondolat, hogy a föld különböző tájainak („portáinak”) eltérései nemhogy elválasztanak, hanem éppenséggel összekötik a világ részeit:

„Külön állása van minden Portának,
Kiki magáét közli másikjának,
Hogy Isten’ külön, külön áldása,
A’ népeket egymáshoz szoktassa.” (126.)

Ebből a strófaból az is kiderül, hogy a világkereskedelemnek a XVIII. század európai irodalmában oly gyakran említett fogalma, amely Voltaire *Le Mondain* (A világfi) című versében például egy merkantilizmuson alapuló világpolgári koncepció része, a Voltaire-től függetlenül alkotó Szőnyi Benjáminnál ugyanúgy Isten gondviselő tevékenységének bizonyítékául szolgál, mint ahogy Orczy Lőrinc is ebben a vallásos felfogásban dolgozta át a deista francia filozófus művét.¹⁰

Newton munkásságának, mint említettük, fontos területét képezi az optika. Hatása ebben a tekintetben is rendkívül nagy: Thomson *Az évszakok című költeményének* számos részlete (például a tavasz fényének bemutatása) éppúgy tanúskodik erről, mint Jacques Delille-nél A

¹⁰ , Voltaire költeményét, valamint Orczy: *Barátságos beszédje egy Úrnak a’ káplányával* című versét illetően ld. Bíró Ferenc: *A fiatal Bessenyei és iróbarátai.* Bp., 1976. 262. kk.

kerteknek a zöld színárnyalatok szakszerű megkomponálásáról szóló sorai. Derham a *Fiziko-teológiában* már az első könyvnek a légkörről szóló legelső fejezetében bőségesen hivatkozik a newtoni optikára mint a teremtett világ nagyszerűségének bizonyítékára. Szőnyi ugyancsak több helyen érinti a témát. *A négy éltető állatokról*, vagyis a négy őselemről szóló költeménynek egyik jegyzete öt oldalon át idézi Derham leírását a világosság és a hang sebességéről (148-152.), egy másik jegyzet pedig a levegő sűrűségével kapcsolatban meg is említi Newton nevét. (143:) Az igazság kedvéért tegyük hozzá, hogy *A' kerek földről* írt vers 109. strófájában Szőnyi a levegőnek nagyobb magasságokban tapasztalható „vékonyabb”, azaz | ritkább voltát egyáltalán nem a newtoni fizika alapján, hanem igen hagyományos módon magyarázza: szerinte a Föld felszínéhez közel a levegő „sűrűbb föld' 's víz párákkal”, vagyis két másik őselem keveredik a részecskéivel, följebb azonban már nem jut el a föld és a víz nehezebb anyaga, így a levegő „tisztá 's vékony lesz”

A newtonianizmusnak az őselemek elméletével való összekapcsolása egyébként *A' Szivárványról* írt versben is megfigyelhető.

„Tsuda, miként játszadoznak.

Töredeznek, 's hajladoznak”

- mondja lelkesen a szivárvány színeiről, s a versszak mellé kiegészítésül odairja a *refractio* (fénytörés), illetve a *reflexió* (visszaverődés) szavakat, a newtoni optika divatossá vált szakkifejezéseit. A következő strófában viszont már ezt olvashatjuk:

Vízre színeket festeni

Festék nélkül tsak tűzzel,

Olly dolog melly tcak Isteni

Bölts elmével és kézzel

Nagy tsudánkra készülhet:

Isten tsak maga tehet.

Így tüzet vízzel egyessé

És kár nélkül elegyessé.” (157.)

Szőnyi tehát korántsem tartja természetesnek a tűz és a víz őselemének az elegyedését, hanem éppen ellenkezőleg: a természet rendjét megváltoztató isteni csodának tekinti. Véleménye azonban inkább a tűzzel és a vízzel, mint konkrét jelenségekkel kapcsolatos köznapi ta-

pasztalatot tükrözi, mintsem az őselemek teóriájának teljes ismeretét. Ez a teória legalábbis nem zárja ki kategorikusan a tűz és a víz egyesülését. A négy elem különböző kombinációit felsorolva, Platón *Timaios*-za például külön kitér „a tűzzel keveredett víz” esetére: ha ez a keveredés megszűnik, a vízből jég vagy hó lesz; folyékony halmazállapotú víz eszerint el sem képzelhető a tűz részecskéi nélkül.¹¹ *A' Szivárványról* írt költemény tehát nem képviseli pontosan az őselemekre vonatkozó elméletet, pedig arra Szőnyi az *Istennek trombitája* című, 1790-es kötetében is többször utal.¹² Jegyezz-zük meg, hogy időközben hatalmasat lép előre a kémia: Lavoisier az 1770-es években fölfedezi a levegő összetételét, Cavendish pedig 1781-ben kimutatja, hogy a víz a hidrogén és az oxigén vegyülete. Szőnyi Benjámín anyagfelfogása tehát egy átmeneti kor sajátja: már kezd elhalványulni az anyagvilág összetételének hagyományos értelmezése, az új viszont még nem jelenik meg költészetében.

A *Gyermekek fisikájához* csatolt költeményekben viszonylag kevesebb szó esik a növényekről és az állatokról, hiszen azoknak a bemutatását a Rollin-könyvből átültetett prózai szöveg tartalmazta. Egyes helyeken azonban rájuk is utal Szőnyi főleg az őselemekről szóló verséhez fűzött jegyzetanyagban. A levegő kapcsán például megemlíti a madarak „likasos tüdejét” amely összefüggésben áll az áltálunk légzáscsőknak nevezett üregekkel, s a könnyebb repülést segít, elő, valamint beszél a halak úszóhólyagjának fontos szerepéről. Az egyes szerveknek az állatok életmódjához való célszerű alkalmasságából a fiziko-teológia, amely az evolúciót és a természetes kiválasztódást még nyilvánvalóan nem ismerhette, minden egyes esetben áttételek nélkül, azonnal a teremtő Isten céltevékenységére következtetett. Ilyen példát már *Az Istennek a ' természetben levő munkáiról* szóló (s az 1762-es kötet kapcsán a fentiekben már érintett) verséből is idézhetünk, ahol a költő - Friedrich Christian Lesser *Insecto Theologia* című könyvére támaszkodva - kiemeli, hogy még a tetveket és a bolhákat is a mi hasznunkra teremtette Isten, hisz rendszeres tisztálkodásra kényszerítenek bennünket:

¹¹ Platón összes művei. Bp. 1984. III. kötet, 365

¹² *Az Utolsó ítéletről közönségesen*, 1. vsz., *Az el-esett Angyalok bűnéről*, 22. vsz.

”Ezek munkára ébresztik a restet,
Menten meg-szállják a rosz tunya Testet¹³

Hasonlóan teleologikus gondolat a Rollintól fordított szövegben is felbukkan, eszerint „a leg-jobb ízű, és embernek hasznosab’ halak a’ víz széleken úszkálna, és mintegy bennünket magokkal kínálnak, a ’ melyek pedig nem olly szükségesek, messze távoznak.”(25.) Mindezekről az állításokról szerzőik nyilván úgy érezték, hogy összhangban állnak az embernek, mint a természet urának a mózesi teremtéstörténetben adott képével.

Az ember csodálatos volta állandóan visszatérő motívum Szőnyi költészetében: már az 1762-es kötet zoltár-parafrazisaiban is ez az egyik a 8. zoltárból átvett - fő mondanivalója. Az *Istennek trombitája* című 1790-es gyűjtemény ugyancsak hangsúlyozza, hogy a teremtett világ nekünk van alávetve, s még a sokféle féreg is "ki egy, ki másként szolgál embereknek.¹⁴ Legrészletesebben azonban a *Gyermekek fisisikájához* csatolt versek szólnak az emberi test nagyszerűségéről, Nieuwentyt¹⁵ azonos témájú könyvének leírásaihoz hasonló, érzékletes kepekkel szemléltetve az egyes szervek funkcióit:

"A vesék-is Istenről tanítanak,
Víz sepröt útba ők igazítanak,
Testben ezek-is tsudálatosak,
Mint veres márvány színű források" (167.)

A test és a lélek kapcsolatát „elmétől meg-foghatatlan méjjség”-nek, „Isten titká”-nak mondja (180.), s így kitér az elől, hogy állást foglaljon a megelőző száz esztendő egyik legtöbbet vitatott - s általa kétségtelesen ismert - filozófiai kérdésében, amelyik Descartes-nak *A lélek szenvedélyeiről* írt tanulmányában ugyanúgy központi helyet foglal el, mint Leibniznek a lélek és a test között „elvéle elrendelt harmóniá”-ra vonat-

¹³ Lessernél: „Die Weisheit GOTTes [...] nöthiget die Menschen durch die Läuse, dass sie ihren Leib mit Weißer Wäsche reinlich halten” stb., ld. Friedrich Christian Lesser: *Insecto-Theologia*, Frankfurt und Leipzig, 1735. 441. Hogy Szőnyi valóban ettől a szerzőtől vette az ötletet, azt az is valószínűvé teszi, hogy továbbiakban mindkettőjükénél szó van a fáraót és Heródest a rovarok által ért csapásokról.

¹⁴ Ld. a *Mint kell élni...* című vers 36. szakaszát.

¹⁵ Bernard Nieuwentyt: *L’ existence de Dieu démontrée par les merveilles de la nature* Paris 1725

kozó elméletében. Szőnyi költői képzeletét az ilyen jellegű problémákhoz képest általában inkább megragadják a természet konkrét jelenségei: elmélkedéseit legszívesebben ezekből kiindulva építi fel

Weöres Sándor a *Három veréb hat szemmel* című antológiában azt írja, hogy Szőnyi Benjámint „Isten teremtő és bölcs rendező tevékenységét magasztalva, megismerteti híveivel a korabeli fizika, csillagászat, földrajz alapjait. De csak az elemi tudományokban ennyire haladó, a társadalomszemléletben maradi [...]”.¹⁶ Elemzéseink nem igazolják, hogy ilyen ellentét volna Szőnyi természeti és társadalmi világképe között. A newtoni fizikából elsősorban az égitesteknek a teremtés óta állandó mozgástörvényeire és a Földet összetartó gravitációra figyel fel, vagyis arra, amiből természet kezdetétől fogva változatlan rendjére lehet következtetni. Mindez nincs ellentmondásban az erkölcsi rend hagyományos értékeinek állandóságát hirdető felfogásával, sőt, éppen erősíti azt. Munkássága egyébként számos olyan mozzanatot tartalmaz amelyeknek a jelentősége később sem halványult el. Szauder József igen pontosan fogalmaz, amikor leszögezi, hogy Szőnyi Benjámint „egész sor olyan motívumot, stílusjegyet, leíró költészeti sémát” formált meg, „mely[ek] az 1770-es évektől kezdve magasabb szinten, egyéni erővel kibontakozó természetfestői filozofikus költészetünket készíti[k] elő nyelvi és stilisztikai tekintetben”.¹⁷ Szőnyinek népművelő szándékkal írt művei széles körben kedvet ébresztettek a természet jelenségeit részletesen bemutató versek iránt, egyúttal pedig fogékonnyá tették az olvasót az ilyen témák fölött való elmélkedésre. S végül az sem elhanyagolható vonásuk hogy egy eklektikus fizikai világkép keretei között ugyan, de fölhívták a figyelmet a természet - és benne az ember - csodálatos voltára: egy olyan gondolatra felvilágosodás kori líránk majd az ő költői eredményeit is magába építve fogalmaz meg újra.

¹⁶ Weöres Sándor: *Három veréb hat szemmel*. Bp. 1977. 309.

¹⁷ Szauder József: *Az éj és a csillagok*. Bp. 1980. 261.